

بماند و هم آنجا وفات یافت.

سیف ذی یزن

اما سیف* در خانه ابرهه بود و او را پدر خویش میدانست. چون ابرهه بمرد و یکسوم و مسروق فرمانروائی یافتند او از راز نهان آگاه گشت و دانست که سرگذشت پدرش چه بوده است. پس، از یمن بیرون رفت و خویشتن را در جستجوی انتقام آواره جهان نمود. نوشته‌اند که نخست نزد قیصر رفت و از بیداد زنگیان بنالید، اما چون قیصر بدو ننگریست و سخنش نشنود نومید شد و راه درگاه خسرو در پیش گرفت در اینجا از بیان این نکته نباید خودداری کرد که داستان مسافرت ذی یزن و پسرش سیف را، نخست بدربار قیصر و سپس بدرگاه انوشیروان بیک‌گونه نوشته‌اند. اینجا این پندار دست می‌دهد که شاید یکی از اینها را از روی دیگری ساخته باشند. این کار در داستانها نظیر دارد و بارها اتفاق افتاده است. نمونه آن هفت‌خان اسفندیار است که بتحقیق از روی هفت‌خان رستم ساخته‌اند. در داستان‌داده‌هایها و کوششهای ذی یزن و سیف نیز در دربارهای روم و ایران شباهت بقدری آشکار است که ناچار باید یکی را از روی دیگری پرداخته باشند من ترجیح می‌دهم که داستان ذی یزن را از روی داستان سیف ساخته باشند و درین کار شاید خواسته‌اند سرگذشت این شاهزاده آواره و تیره‌بخت را دردانگیزتر و غم‌آلوده‌تر جلوه دهند.

باری آورده‌اند که سیف نخست نزد قیصر بروم برفت و از دست سیاهان و بیداد و گزند آنان داد خواست و از قیصر یاری طلبید تا آنها را از سرزمین خویش براند. قیصر او را پاسخ داد که آنها خود پیروان دین منند و شما بت‌پرستانید شما را در جنگ آنها یاری نتوانیم کرد. چون سیف از قیصر نومید شد روی بسوی دربار خسرو آورد. نخست در حیره نزدنعمان رفت و نعمان او را بدرگاه کسری برد ۲۶ بعضی نوشته‌اند که سیف نیز یکسال بر در انوشیروان بماند. روزها از بامدادان تا شامگاه بر در سرای خسرو مینشست و داد میخواست و شبها همه بر سر گور پدر میرفت و میگریست و همانجا می‌خفت. یکسال گذشت و کسی در کار او ننگریست. آخر روزی در پیش موکب انوشیروان بر پای خاست و

فریاد برآورد که: «ای ملک مرا نزد تو میراثی هست دادم بده» خسرو او را بخواند و پرسید که تو را بر من چه حق است و تو کیستی؟ سیف گفت من پسر آن پیر یمانیم که ده سال بامید و نویدی که از ملک یافته بود بر این درگاه بود تا بمرده، آن وعده که ملک بدان پیر داده بود اکنون بمیراث از آن من است و شاهنشاه را وفای بدان در گردن است. خسرو را دل بر او بسوخت. او را بنواخت و ده هزار درم بداد و امید داد و دلگرم کرد. سیف چون از نزد خسرو بازگشت آن درمها براه می‌ریخت و مردم برمی‌چیدند دیگر روز خسرو او را از سبب آن بازپرسید، پاسخ سیف همان بود که ذی یزن چندین سال پیش در همین باب داده بود. پیداست که این جزئیات در اینگونه داستانهای کهن از افسانه خالی نیست. معینا نه همان بهره‌ی از حقیقت دارد بلکه از تصویری که راویان عرب درباره خسروان ایران داشته‌اند نموداری بدست می‌دهد. نوشته‌اند که نوشیروان درکار او باسران و سرداران خویش رای زد. گفتند در زندان ملک مرگت ارزانیان بسیارند. ایشان را باید فرستاد اگر کشته شوند باک نیست و اگر پیروز گردند ملک را کشوری تازه بچنگ آمده باشد. نوشیروان این رای به‌پسندید و فرمود درکارنامه زندانیان بنگرند هشتصدتن مرگت ارزانیان درآمیان بودند که برایشان کشتن واجب آمده بود.

برخی از تاریخ‌نویسان آورده‌اند که همه این هشتصدتن از فرزندان ساسانیان و نژاد دیگر پادشاهان بوده‌اند. این دعوی شگفت و گزاف بنظر می‌آید. شاید بازماندگان اینان که خود را «آزاده نژادان» یا اپنام احرار می‌خواندند این داستان را ساخته باشند تا نژاد و تبار خویش را بشاهان برسانند و از تنگ انتساب پزندانیان و مرگت ارزانیان خویشتن را برکنار دارند. باری این زندانیان هشتصدتن بیش نبودند. ایشان را از زندان بیرون آورد تا با سیف‌ذی یزن بیمن فرستد. سیف گفت شاهنشاه بدین قدر مردم بازنگیان چه توان کرد؟ انوشیروان گفت بسیار هیزم را اندک مایه آتش بسنده باشد «فرمود تا هشت پاره‌کشتی راست کردند و این مردم را با سلاح و ذخیره در نشاند.» ۲۷

وهرز دیلمی

سردار و سپهسالار دلاوران ایران و هرز سپهبد دیلم ۲۸ بود. نام این شخص را باختلاف یاد کرده‌اند بعضی آنرا وهرزبن کامکار ضبط کرده‌اند و گفته‌اند که او پیروی سالخورده بود و بیش از صدسال داشت و از سواران و پهلوانان عجم و از خاندانهای بزرگ بود و چون بسرکشی و راهزنی افتاده بود کسری او را بند فرموده بود^{۲۹} برخی او را خرزاد بن نرسی نواده جاماسب برادر قباد فیروز دانسته‌اند و گفته‌اند که نوشیروان وقتی او را بیاری سیف ذی‌یزن بپمن می‌فرستاد مرتبه و هرزی بدو عطا کرد^{۳۰} و بنابراین وهرز نام او نیست نام پایگاهی است که نوشیروان بدو داد. بعضی نیز نام وی را وهرزبن به‌آفریدبن ساسان بن‌بهمن نوشته‌اند و گفته‌اند که پل نهروان را در عراق این وهرزبن به‌آفرید کرده است^{۳۱} آنچه از همه این روایات برمی‌آید آنست که این سردار گویا از خاندان ساسانیان بوده است و در سپاه نوشیروان پایگاه ارجمندی داشته است. بلعمی گوید که «... مردی بود اندر جمله آن سپاه وی. پیروی هشتاد ساله نام او را او هزار* خواندندی و بهمه عجم ایدر از او تیزاندازتر نبسود و نوشیروان او را بهزار مرد داشتی بجوانی و هر کجا او را بفرستادی گفتی هزار مرد سوار را فرستادم و او پیر و ضعیف شده بود و از کار مانده و ابروان بر چشم افتاده او را بخواند و بر آن لشکر سالار کرده»^{۳۲} وهرز با یاران خویش و سیف‌ذی‌یزن از راه‌دریا آهنگ هاماوران کرد. در دریا دو کشتی با دو یست مرد ازین جنگجویان فرقه شدند. شش کشتی بعدن رسید و جنگجویان از دریا برآمدند. پادشاه زنگیان از آمدن آنها آگاهی یافت چون اندکی آنان بدانست شگفت کرد و آنان را بچیزی نداشت. از آنسوی، گسان سیف و بسیاری از مردم هاماوران نیز که در مدت چندین سال بیداده‌ها و شکنجه‌ها از دست زنگیان دیده بودند به‌اردوی جنگجویان پیوستند. شماره این گروه را پنجاه هزار تن نوشته‌اند.

۲۸- مروج، ج ۲ ص ۲۸۲.

۲۹- اخبار الطوال ص ۶۶.

۳۰- التنبیه و الاشراف ص ۲۲۶ و مجمل التواریخ ص ۱۷۲.

۳۱- فارسنامه ص ۹۶.

۳۲- تاریخ بلعمی، خطی.

نوشته‌اند که وهرز چون بکنار دریا رسید هرچه توشه و اندوخته در کشتی‌ها مانده بود بدریا ریخت و کشتی‌ها را آتش زد و کسان خویش را گفت کشتی‌ها و خواسته‌ها از بهر آن سوختم تا شما بدانید که دیگر بازگشتن را روی نیست و دشمن نیز بداند که اگر بر ما دست یابد از ما چیزی بدو نرسد اکنون ما را مرگ در پس و پیروزی در پیش است جز پیش رفتن راه چاره نیست. جنگجویان همه زبان دادند و سوگند خوردند که تا جان دارند بکوشند، جنگ خونینی رخ داد که طبری و بلعمی جزئیات آنرا بتفصیل نوشته‌اند درین جنگ پیکان وهرز پادشاه زنگیان را از پای درافکند. ایرانیان زنگیان را به تیرباران گرفتند و بسیاری از آنان تباہ شدند.

ستم‌دیدگان هاموران نیز که کینه‌ی دیرینه از زنگیان در دل داشتند برآوردند و هر که را از آنان می‌یافتند می‌کشتند. بدینگونه سیف‌ذی‌یزن و مردم هاموران کین خویش را از دشمنان بستاندند و پس از چندین سال آنان را از خاک خویش براندند.

کشته‌شدن سیف ذی‌یزن

سیف ذی‌یزن فرمانروایی یافت، سپهبد و وهرز را از سوی انوشیروان دستوری رسید که باز گردد و ملک بسیف بسپارد، چنان کرد و ایرانیان را در یمن بماند. اما انوشیروان با پادشاه یمن پیمان‌ها بست و شرطها کرد. از جمله آنکه آزادگان ایران را در یمن زن گرفتن روا باشد لیکن یمنیان را نباید که از ایرانیان دختر بزنند. ۳۳

شاید از این شرط فزونی‌شمار ایرانیان را خواست تا ایرانیان از راه پیوند افزون‌تر گردند و فرهنگ و تمدن ایران در آن خطه بیشتر پراکنده گردد.

ازین‌پس یمن زیر فرمان ایرانیان درآمد و فرمانروایی ایرانیان در آن سرزمین آغاز گشت. سیف نیز هر وقتی خواسته و خراج بدرگاه انوشیروان می‌فرستاد و با ارمغانها و پیشکشها بندگی و فرمانبرداری خویش را فرا مینمود، جز این نیز چاره نداشت. زیرا از وقتی که زنگیان از یمن برافتاده بودند ایرانیان در همه کارهای سیاسی و نظامی دست‌اندرکار بودند و سیف خود در دست آنان چون افزاری بود. عده‌ی

از حبشیان که چون نوبتیان و نگهبانان بدرگاه سیف خدمت می‌کردند ناگهان بر او درافتادند و او را تباه کردند، می‌نویسند که «چون سیف ذی‌یزن بملك بنشست از حبشه کس بیمن اندر نهشت مگر پیران ضعیف و کودکان خرد که سلیح برنتوانستندی داشتن و زنان و گرنه دیگران را همه به شمشیر بگذاشت و سالی برآمد، رسولی فرستاد در سرای نوشیروان با خواسته بسیار و از جوانان حبشه که بر او بودندی چون سیف برنشستی پیش او حربه بردندی و خدمت او کردندی و ایشان را نیکو همی‌داشت تا ایمن شد برایشان روزی برنشسته بود با سپاه و این حبشیان پیش او اندر همی‌دویدند او تنها از پس ایشان اسب بدوانید و پیادگان از او باز ماندند این حبشیان با اسب همی‌دویدند چون سپاه از وی دور شد گردوی اندر آمدند و او را بمیان اندر گرفتند و بکشتند، آن سپاه پپراکندند و حبشیان از هر جا سر بر کردند و از حمیران و اهل بیت مملکت و خویشان سیف خلقی بکشتند بسیار، روزگاری برآمد کس بملك ننشست و کس را اطاعت نداشتند خبر به نوشیروان شد، سخت تافته شد و باز و هرز را بیمن فرستاد با چهار هزار مرد و بفرمود که هر که بیمن اندر است از حبشه همه را بکش پیر و جوان و مرد و زن و بزرگ و خرد و هر زنی که از حبش باردارد شکمش بشکاف و فرزندان بیرون آور و بکش و هر که اندر یمن موی بر سر او جمع است چنانکه از آن حبشیان بود و ندانی که او از حبشیان و فرزندان ایشان است همه را بکش و هر که دانی که اندر یمن هوای ایشان خواهد و بدیشان میل دارد همه را بکش تا بیمن اندر از حبشی کس نماند.» ۳۴

ایرانیان در یمن

این بار فرمانروایی ایرانیان بر یمن با تندی و سختی بیشتری همراه بود، سپهبد و هرز با خشم و کینه بسیار بکشتن و شکنجه‌زنگیان پرداخت، زیرا این سرکشی آنها در دربار ایران چون کوششی برای برتری روم تلقی می‌شد، و هرز مرزبان یمن گشت و بدینگونه یمن در زیر فرمانروایی ایرانیان درآمد و خراج و ساو آن بدرگاه خسرو

کسیل گشت. مدت فرمانروایی وهرز در یمن درست روشن نیست، بلعمی چهار سال، دینوری پنج سال، و مؤلف کتاب البدء و التاریخ شش سال نوشته است.

در باره فرجام زندگی او نیز این داستان را آورده‌اند که چون مرگ خویش را نزدیک دید تیر و کمان بخواست و گفت مرا نگهدارید. پس کمان بر گرفت و تیری بیفکند و گفت بنگرید تا تیر من بکجا افتد، دخمه من همانجا کنید. تیر او بدانسوی کنیسه افتاد، و آنجا را تا امروز گور وهرز نام نهاده‌اند.^{۳۵}

در باره جانشین وهرز بین روایات تاریخها اختلاف است. بلعمی و کسانی که روایت خویش را از او گرفته‌اند، و نیز ابن اثیر و دیگران، گفته‌اند که وهرز را پسری بود مرزبان نام انوشیروان ولایت یمن بدو داد و او مانند پدر خراج یمن بدرگاه خسرو میفرستاد. شك نیست که مرزبان در آن هنگام نام خاصی نبوده است بلکه حاکی از منصبی است که فرمانروایان زبردست شاهنشاه و کسانی که از دست او در بلاد عرب و دیگر شهرها حکم میرانده‌اند برعهده داشته‌اند. حمزه این جانشین وهرز را ولیسجان و مؤلف البدء و التاریخ بنجان بن وهرز^{۳۶} نوشته است و مسعودی مردی از ایرانیان که سیحان می‌گفته‌اند ثبت کرده است. در کامل ابن اثیر بعد از مرزبان بن وهرز از بینجان ابن مرزبان نام رفته است و این نیز قطعاً صورتی از همان ولیسجان حمزه است. وجه اشتقاق و معنی و حتی قرائت این نام، از روی یقین محقق نیست. آنچه تقریباً از همه این روایات برمی‌آید آنست که جانشین وهرز از فرزندان او بوده است و این، با سنن حکومت ساسانی سازگار بنظر می‌رسد. بعض مورخان روایت دیگری نیز در باب جانشین وهرز آورده‌اند. می‌گویند انوشیروان بعد از وهرز زرین را عامل کرد و او جبار و مسرف بود. وقتی میخواست برنشیند کسی را می‌کشت و از میان اندامهای بریده او می‌گذشت، انوشیروان بمرد و او، بقولسی همچنان بر یمن فرمانروا بود و هرمز پسر انوشیروان او را از کار برکنار کرد. نام این زرین در بعضی روایات بصورت وین یا دین یا

۳۵- اخبار الطوال ص ۵۶ - و طبری ص ۹۸۸.

۳۶- البدء و التاریخ ص ۱۹۴.

زین ۳۷ نیز آمده است: گفته‌اند که او نیز از اسواران بود. آنچه دربارهٔ خونریزی و تندخویی و شتابکاری او ذکر کرده‌اند نیز گویا از آن روست که وهرز و جانشینش بفرمان خسرو در آغاز کار سرکوب کردن زنگیان مجبور بشدت عمل‌هایی بوده‌اند. روایات در نام مرزبانانی که بعد از او بوده‌اند از آنچه تا کنون گفته شد آشفته‌تر و بی‌سامان‌تر است.

حمزه نام هشت تن از مرزبانان ایران را، که بعد از کشته شدن سیف ذی‌یزن بر یمن فرمان رانده‌اند ذکر می‌کند. لیکن نام‌هایی که آورده است در نسخهٔ چاپی از غلط و تصحیف بسیار خالی نیست. در فهرستی که او نقل کرده است پس از وهرز فرمانروایی یمن به ولینجان رسیده است و پس از او خرزادان شهر فرمانروایی یافته است. آنگاه نوشجان و سپس مرزوان و پس از او پسرش خر خسرو بفرماندهی یمن نشسته‌اند. وی پس از خر خسرو فرمانروایی باذان ابن ساسان الجرون را یاد می‌کند و می‌گوید که غزوه‌های پیغامبر با قبائل عرب در زمان او بود، و پس از او دادویه بن هرمز بن فیروز بفرماندهی یمن رسید و حمزه او را آخرین مرزبان ایرانی در یمن می‌شناسد. بعضی ازین نام‌ها بصورت تحریف شده در مروج الذهب مسعودی نیز ذکر شده است. اما از روایت طبری و ابن‌الیر چنین بر می‌آید که تا وقتی پادشاه ساسانی باذان را بولایت یمن فرستاد فرزندان وهرز در پی یکدیگر بر جای وی فرمانروایی کرده‌اند. می‌نویسند که چون وهرز درگذشت خسرو پسرش مرزبان بن وهرز را فرمان ولایت یمن داد و چون او بمرد پسر او را که وینجان نام داشت بفرماندهی آن ولایت نشانده. پس از او پسری را از آن او نامش خور خسرو بمرزبانی یمن گماشت. «پس چند سالی بود هرمز بدین خر خسرو خشم گرفت و کس فرستاد تا به بند کرد و از یمن بیاوردش. هرمز خواست که او را بکشد مردی از مهتران پارس که بدست او جامه‌یی بود از آن انوشیروان که وقتی او را بخلعت داده بود بیاورد و به سر

۳۷- مارکوآرت بجای زین، وین خوانده است. تبدیل حرف واو و زاء در خط عربی بسیار اتفاق می‌افتد. بعید نیست که کلمه‌های بینجان و ولینجان و تینجان و سیجان و بیجان که برای نام جانشین وهرز ذکر شده است نیز صورت تحریف یافته یک اسم مرکب باشد که جزء اول آن کلمه زین و یا دین بوده است.

خر خسرو پرافکنند. هر مزحرمت آن جامه انوشیروان را او را نکشت و او را بزندان فرستاد و مردی بفرستاد بیمن نام او باذان ملک یمن بود آنگاه که پیغمبر ما بیرون آمد بمکه. باذان تا عهد او بزیست و با مردمان یمن مسلمان شد.^{۳۸}

درین روایت چنانکه پیداست از دادویه بن هرمز پسر فیروز که بنا بروایت حمزه خواهرزاده باذان بوده است نامی در میان نیست. روایتی هم هست که «پس از آن پیغامبر ما معاذجبل را آنجا فرستاد تا ایشان را امیری کرد و نبی و احکام اسلام بیاموخت ایشان را و ایشان بیاموختند و بشنیدند.»^{۳۹}

بدینگونه در پایان دوره انوشیروان، گذشته از ولایت حیره که از دیرباز در تحت حمایت تیسفون قرار داشت، سرزمین یمن نیز در زیر لوای ساسانیان بود. ملوک کنده قدرتی نداشتند و غسانی‌ها نیز دست‌نشانده رومیان بودند. در سایر بلاد عرب قدرتی و دولتی درکار نبود. در مکه و طائف و یشرب، عربان و جهودان جز کشاورزی و بازرگانی و راهداری اندیشه‌یی نداشتند و این بلاد را خود قدر آن نبود که دولت پر عظمت و باشکوه ساسانی را از آن دغدغه‌یی و تشویشی بخاطر راه یابد.

با اینهمه دولت ساسانی بر رغم شکوه و عظمت ظاهری که داشت، بسختی روی به پستی و پریشانی می‌رفت. در پایان سلطنت نوشیروان، ایران وضعی سخت متزلزل داشت. سپاه یاغی بود و روحانیت روی در فساد داشت. فساد بی‌که در وضع روحانی بود، از قدرت و نفوذ موبدان برمی‌خاست. تشمت و اختلاف در عقاید و آراء پدید آمده بود. و موبدان در ریا و تعصب و دروغ و رشوه غرق بودند. مزدک و پیش از او مانی برای آنکه تحولی در اوضاع روحانی و دینی پدید آورند خود کوششی کردند اما نتیجه‌یی نگرفتند. کار مزدک با مقاومت روحانیان و مخالفت سپاهیان مواجه شد و موجب فتنه و تباهی گشت. رای و تدبیر نوشیروان که با خشونتی بی‌اندازه توأم بود این فتنه را بظاهر فرو نشانند اما عدالتی که در افسانه‌ها باو نسبت داده‌اند نتوانست ریشه ظلم و فساد را یکسر ازین برآورد. ازین رو با مرگ او باز روحانیان و سپاهیان

۳۸- تاریخ بلعمی، خطی.

۳۹- تاریخ بلعمی، خطی.

سر بفتنه‌انگیزی برآوردند. سلطنت کوتاه هرمز با مخالفت روحانیان و سپاهیان پسر آمد و پرویز نیز با آنکه در جنگها کامیابیهایی داشت از اشتغال بمشورت و هوس فرصت آنرا نیافت که نظمی و نسقی بکارهای پریشان بدهد. جنگهای بیسوده او نیز با آنهمه تجملی که جمع آورده بود، جز آنکه خزانه مملکت را تهی کند نتیجه‌ای نداد فتنه‌ای که دست شیرویه را بخون پدر آلوده ساخت از نیرنگ سپاهیان و روحانیان بود. و از آن پس، این دو طبقه چنان سلطنت را بازیچه خویش کردند که دیگر از آن جز نامی نمانده بود. سرداران سپاه مانند شهر براز و پیروز و فرخ هرمزد همان راهی را که پیش از آنها بهرام چوبین رفته بود پیش گرفتند و هر يك روزی چند تخت و تاج را غصب کردند.

اردشیر خردسال پسر شیرویه، و بوراندخت و آزرمدخت، نیز قدرت آنرا نداشتند که با نفوذ و مطامع سرداران برآیند. چندتن دیگر نیز که برین تخت لرزان بی‌ثبات برآمدند یا کشته شدند و یا از سلطنت خلع شدند. یزدگرد آخرین بازمانده تاجداری بود که از تخمه ساسانیان مانده بود. اما او نیز کاری از پیش نبرد و گرفتار سرنوشت شوم بدفرجی شد که دولت و ملك ساسانیان را یکسره از میان برد. بدینگونه سپاهیان یاغی و روحانیان فاسد را پروای مملکت‌داری نبود و جز سود جویی و کامرانی خویش اندیشه‌یی دیگر نداشتند. پیشه‌وران و کشاورزان نیز، که بار سنگین مخارج آنان را بر دوش داشتند در حفظ این اوضاع سودی گمان نمی‌بردند بنا براین مملکت بر لب بحر فنارسیده بود و يك ضربت کافی بود که آنرا بکام طوفان حوادث بیفکند. این ضربتی بود، که عرب وارد آورد و مدت دو قرن دراز کشوری آباد و آراسته را عرضه دردناک‌ترین طوفان حوادث کرد.

طوفان وریگ

پیام محمد

در همان هنگام که امریمن نفاق و شقاق، کشور ساسانیان را بورطه مرگت و نیستی می‌کشانید سرورش خدایی بیابان نوردان عرب را از جاده کفر و نفاق براه هدایت و نجات می‌خواند. عرب که حتی خود نیز خویشان را پست و وحشی می‌خواند^۱ در زیر لوای دینی که محمد آورده بود، در راه وحدت و عظمت گام می‌زد. پیام تازه‌یی که محمد خود را حامل آن می‌دانست همه جهان را به برابری و نیکی و برادری می‌خواند و از شرك و نفاق و جور و بیداد نهی می‌کرد. نه همان اعراب که زندگی‌شان یکسره در جور و تطاول و شرك و فساد می‌گذشت بلکه ایران و روم نیز که رسم و آیین دیرینشان دستخوش اختلاف و تعصب روحانیان گشته بود، در آن روزگاران بچنین پیام دلنشینی نیاز داشتند و آنرا مؤده رهایی و نجات تلقی می‌کردند. اما این مؤده آسمانی، قبل از هر چیز عرب را که پست‌ترین و پراکنده‌ترین مردم بود بسوی رفعت و وحدت کشانید. درست است که محمد حتی پیش از آنکه مکه و طائف را فتح کند و تمام اعراب را در زیر لوای خویش درآورد به پرویز و هرقل نامه نوشت و آنها را بآیین خویش خواند اما هم در آن هنگام بروی روشن بود که راه وی راه کامیابی و راه یکرنگی است. درین نامه‌یی که بسال ششم یا هفتم هجری،^۲ نزد پرویز فرستاد او را بآیین خویش خواند و هم بیم داد که اگر آیین خدا را

۱- رك: قول جعفر بن ابی‌طالب در دربار نجاشی، سیره ابن‌هشام.

۲- بعقیده «کوسن دوپرسوال» سال ششم و مطابق قول مورخین عرب سال هفتم. رك: تاریخ ادبی براون ج ۱ ص ۲۷۲.

نپذیرد یا او بچنگت برخواهد خاست. گفته‌اند که پرویز از خشم و نخوت نامه پیغمبر را پاره کرد و ببازان فرماندار یمن نامه نوشت که این عرب گستاخ را بند برنهد و نزد او فرستد. خشم پرویز از این بود که این مرد تازی، با اینکه از بندگان اوست چگونه جسارت کرده است و باو پیغام و نامه‌یی چنین نوشته است. پرویز نمی‌دانست که آیین این عرب جهان را می‌گیرد و رسم مخلوق پرستی را برمی‌اندازد و ملک و دولت او را نیز تا چند سال بعد بکلی از هم می‌گسلد و پاره پاره می‌کند. معینا چنین واقعه‌یی اتفاق افتاد و فرمانروایان صحرا شهرها و کاخ‌های عظیم کشور خسروان را بزیر نگین خویش درآوردند.

آیین تازه

آیا این پیروزی شگفت‌انگیز نابوسیده‌یی که در جنگ با ایران بهره عرب گشت و همه جهان را بعبرت و شگفتی افکند تأیید آسمانی بود؟ کسی که به نیروی غیبی اعتقاد می‌ورزد درین باره شك ندارد اما محقق کنجکاوی که برای هر امری علتی روشن می‌جوید، این گفته را باور نمی‌کند. اینقدر می‌توان گفت که آنچه شکست ایران را درین ماجرا سبب گشت خلل و فساد داخلی و نفاق و شقاق باطنی بود که بزرگان و سران ایران را بهم درانداخته بود و پیروزی و کامیابی تازیان نیز سببی جز وحدت و اتفاق و عشق و ایمان نداشت و اینهمه حاصل آیین تازه‌یی بود که محمد مردم را بدان می‌خواند. این دعوی را از تحقیق در ماجرای این جنگها می‌توان تأیید کرد.

در تاریخها داستان این جنگها را بتفصیل یاد کرده‌اند. اعراب که پیش از آن در حکم بندگان و فرمانبرداران ایران بودند نخست از این جنگ بیم و هراس فراوان داشتند و از شکوه و حشمت خسروان اندیشه تجاوز به ثغر فارس را نیز بغاظر نمی‌گذراندند. حتی در واقعه ذی‌قار که قبیله‌یی چند، از تازیان عده‌یی از سپاه ایران را شکستند، چنان این فتح را خلاف انتظار و مهم شمردند که بی‌اختیار بخودستایی پرداختند. گویی انتظار و امید این را نداشتند که هرگز بتوانند با سپاه ایران برآیند.

دستبرد تازیان

ممهدا، در سالهایی که اوضاع ایران آشفته بود، و هر چند روزی یکی از سرداران شورشی می‌کرد و یا شاهزاده‌یی دیگر بر تخت می‌نشست، قبیلهٔ بکرین وائل، که در کنارهٔ فرات جایی داشتند، گاه گاه فرصتی نگه‌میداشتند و بر آبادیها و دهکده‌های مجاور مرز ایران تاختنی می‌کردند. و چون مورد تعقیب مرزبانان واقع می‌شدند بدرون صحراها می‌گریختند و از تعقیب در امان می‌ماندند.

در روزگار خلافت ابوبکر دو تن از جنگجویان این قبیله یکی مثنی بن حارثه و آندیکر سوید بن قطبه در سرحداتی ایران دست بتجاوز و غارت زدند. مثنی در حدود حیره رهزنی می‌کرد و سوید در حدود ابله بود. ۳ ضعف و فتوری که در کار ساسانیان پدید آمده بود، این گستاخی‌ها را بی‌کیفر می‌گذاشت. بهمین سبب رهزنان هر روز دلیرتر و گستاخ‌تر میشدند. مثنی نامه‌یی با ابوبکر نوشت و ضعف و سستی کار ایران را باز نمود و مدد خواست تا برای نشر اسلام در ثغر ایران بجهد پردازد. مثنی طمع می‌داشت که مگر ابوبکر لشکری تعبیه کند و او را بر آن لشکر امارت دهد. اما ابوبکر خالد بن ولید را باین مهم نامزد کرد و مثنی را زیر حکم او قرارداد. خالد بر حیره دست یافت و با مردم آن بر خراج سالیانه صلح کرد، اندکی بعد خالد مأمور شام شد و کار عراق و حیره بمثنی ماند.

بسیج جنگ

وقتی عمر بخلافت نشست کار ایران آشفته‌تر و پریشان‌تر بود. یزدگرد شهریار در مدائن بر تخت نشست بود اما سپاهیان و موبدان هیچ‌یک از شرانگیزی و فتنه‌جویی باز ننشسته بودند. عربان در حدود حیره مستقر شده بودند و تا کناره‌های دجله مرزهای ایران را تهدید می‌کردند. یزدگرد رستم فرخ هرمزد را که سپهبد خراسان بود بدرگاه خواست و فرمان داد تا برای راندن و فرو مالیدن اعراب به چاره‌جویی برخیزد. مثنی بن حارثه نیز چون این بشتید آهنگ مدینه کرد تا از عمر مدد در خواهد. در مدینه مسلمانان از جنگ با ایران می‌ترسیدند و

بدان رضا نمی‌دادند. مواجهه با ایرانیان برای آنها تصورپذیر نبود. زیرا از قدرت و شکوه ایران بیم بسیار داشتند. اما مثنی بن حارثه آنها را دل داد و گفت این کار را چنین بزرگت مگیرید که مادر سواد با این قوم در آویختیم و بهترین آبادیهای سواد را از آنها بستیم، پیش ازین نیزامت‌های دیگر با این قوم پیکار کرده‌اند و ما هم بخواست خدا با آنها پیکار کنیم.^۴ باری در چنین پیکاری عرب را هم امید غنیمت بود و هم آرزوی ثواب. وقتی خلیفه بر منبر رفت و خطبه کرد و گفت ای مردم خداوند شما را بزبان رسول خویش گنج خسروان و قیصران وعده داده است برخیزید و جنگ با فرس را ساز کنید، مردم چون اسم فرس را شنیدند ساکت شدند الا ابوعبید بن مسعود ثقفی که برخاست و گفت من اول کس هستم که بدین مهم بروم. دیگران نیز باو تاسی جستند. عمر ابوعبید را بر آنها امیر گردانید و این لشکر بهمراهی مثنی ابن حارثه راه عراق را پیش گرفت^۵ این جماعت در حدود حیره و کسکر دوبار با مرزداران ایران درآویختند و پیروز شدند. سپس در آنسوی فرات، با عده‌یی از سپاه ایران روبرو شدند. پیلای از آن سپاه ایران ابوعبیده را با خرطوم در ربود و بزیر پا مالید. سپاه عرب از بیم بگریخت و اگر دلیری مثنی نبود همه آن سپاه عرب در فرات غرقه می‌شد. چون خبر این شکست در مدینه به عمر رسید ترسید و اندوهگین شد اما دیگر بار لشکری، بسرداری مثنی فرستاد. این لشکر توانست شکست گذشته را جبران کند. و مثنی سپاه ایران را که سردار آن مهرا ن مهرابه نام داشت بشکست و تا دجله پیش رفت. درین هنگام در جانب ابله و بصره نیز سپاه عرب پیشرفت‌هایی کرده بود و درخوزستان و بصره مرزداران ایران را شکسته بود. مثنی خبر یافت که رستم در مداین بتدارک لشکر مشفولست. عمر را آگاه ساخت و از او لشکر و مدد خواست. کاری دشوار افتاده بود و باآنکه در مدینه همه از این پیکار نگران بودند، ادامه آنرا لازم می‌شمردند. بهمین جهت اندک اندک بدین کار رغبتی یافتند. درین میان یک روز عمر لشکر به بیرون آورد و کس نمی‌دانست عزم کجا دارد. در بیرون مدینه قصد خویش را باز نمود و مسلمانان را بجهاد تشویق کرد و این کار را بس آسان داشت. همه

۴- ر. ک: طبری حوادث سال ۱۳ هجری - و اخبار الطوال ص ۱۰۷.

۵- البدء و التاريخ ج ۵ ص ۱۶۹.

پذیرفتند و آمادهٔ پیکار گشتند. آنگاه از او خواستند که با آنها درین سفر همراه باشد. گفت آمدن من سهل است من بیایم. اما عده‌یی از یارانش مصلحت در آن دیدند که دیگری را بر این لشکر امیر کند و خود در مدینه بماند و بهنگام ضرورت لشکر را مدد فرستد. سعد وقاص را بامارت لشکر نامزد کرد و کار عراق و گشادن آن‌دیار را بدو وا گذاشت. سعد با سپاه خویش، که در آن تقریباً از همهٔ قبائل عرب جنگجویانی داوطلب بودند، روی براه آورد. نوشته‌اند که عمر نیز خود تا چند فرسنگ آنها را بدرقه می‌نمود. سعد براه حیره رفت و آهنگت قادسیه کرد که در حکم دروازهٔ شاهشاهی ایران بشمار می‌آمد. چون خبر لشکر سعد پایرانیان رسید رستم را با سی‌هزار مرد بمصاف او گسیل کردند. رستم بحیره آمد و عربان آنجا را فرو گذاشتند و پس نشستند. رستم در دیراعور نزدیک حیره لشکرگاه ساخت و سعد در قادسیه ۶ فرود آمد.

در قادسیه

نوشته‌اند، که در قادسیه «چون هر دو لشکر بهم رسیدند و عجم ترتیب آلات و اسلحهٔ عرب را مشاهده کردند بدیشان می‌خندیدند و نیزه‌های ایشان را بدوک زنان تشبیه می‌کردند. رسولان سعد پیش‌رستم تردد آغاز نهادند هر که پرسالت آمدی رستم را دیدی بر تخت زرین نشسته تاج بر سر، و بالمشهای بزره‌افته نهاده بساط‌های مذهب انداخته و تمامت لشکر او آراسته بسلاح‌های نیکو و جامه‌های باتکلف و پیلان بر دربارگاه داشته، رسول سعد شمشیر حمایل کرده و نیزه در دست گرفته بیامدی و شتر را نزدیک تخت رستم ببستی. عجم بانگ برآوردی، رستم ایشان را منع کردی و رسول را نزدیک خواندی رسول همچنان با سلاح پیش او رفتی. آهن بن نیزه را بر بساط نهادی وقت بودی که بساط را سوراخ کردی و بر نیزه تکیه کرده با رستم سخن گفتی. رستم مردی عاقل بود در سخنان ایشان تأمل کردی همه بر قانون حکمت و حزم

۶- قادسیه شهری بوده است در فاصلهٔ پنج فرسخ از کوفه بجانب غرب. بر گرد آن نخلستانها و بستانها بوده است و جنگ معروف در نزدیکی آن واقع گشته است. قادسیه بعدها تنزل کرده و کوچک شده است. در ایام حمدالله مستوفی این شهر قسمت عمده‌اش خراب و ویران بوده است.

یافتی و از آن بیندیشیدی و هراس بر او مستولی گشت و از جمله یکی آن بود که از پیش سعد هر نوبت رسولی دیگر می‌آمد و یک کس را دو نوبت نمی‌فرستاد رستم بیکی از رسولان گفت چه سبب است که امیر شما در هر نوبت رسولی دیگر می‌فرستد و یک کس دوبار برسالت نمی‌آید؟ رسول گفت سبب آن است که امیر ما در راحت و زحمت میان سپاه عدل و سویت می‌کند و روا نمی‌دارد که یک شخص را متعاقب زحمت دهد و دیگران آسوده باشند و رستم ازین سخن و از استقامت سیوت ایشان منفعل شد و بدانست که پناه عرب بر اصلی محکم است. و روزی رستم با یکی از رسولان که نیزه در دست داشت گفت این دوک که در دست تست چیست؟ او گفت آتش پاره را از کوچکی و بزرگی عیبی نباشد و با دیگری گفت غلاف شمشیر ترا بسی کهنه می‌بینم رسول گفت اگر چه کهنه است اما تیغ نو است وجودت شمشیر در نفس او باشد نه در غلاف متکلف. رستم از جوابهای مسکت ایشان متأثر شد و یاران خود را گفت این جماعت اعراب را در آنچه می‌گویند و مردم را بآن دعوت می‌کنند حال از دو بیرون نباشد یا صادق باشند یا کاذب اگر کاذبند قومی که بر محافظت عهد و کتمان سر تا این غایت بکوشند و از هیچکس از ایشان حرفی که مخالف دیگران باشد نتوان شنود در غایت حزم و شهامت باشند و اگر صادقند در برابر ایشان هیچکس تاب ندارد. لشکر عجم از این سخن بغایت گرفته شدند و بانگ برآوردند و گفتند این سخن بیش مگوی و از نوادری که از این مجهولان میشنوی متعجب مشو و بر محاربت ایشان تصمیم عزم واجب‌دار. رستم گفت: این سخن با شما نه از آن می‌گویم که بر مقاتله ایشان جازم نیستم بلکه شما را از حال ایشان تنبیه می‌کنم و سخنی که در دل من است با شما می‌گویم...»^۷ این برخوردهای گستاخ و این سخنان پرشور، ملازمان رستم و سپاهیان ایران را می‌ترساند و بشکفت می‌انداخت وقتی مغیره بن شعبه از جانب عربان به رسالت آمد گستاخ پیش رفت و بر کرسی رستم و در کنار او نشست. ملازمان سپهبد او را فرو کشیدند و ملامت کردند. مغیره گفت «ما شما را خرده‌مند می‌انگاشتیم اکنون نادانتر از شما کس نمی‌بینم. از ما تازیان هیچکس دیگری را بنده نیست گمان کردم شما نیز چنین

باشید بهتر آن بود که از اول می‌گفتید که برخی از شما بندگان برخی دیگری. از رفتار شما دانستم که کار شما بشد و ملک با چنین شیوه و آئین نمانده^۸ داستان ملاقات مغیره را بگونه‌های دیگر نیز در کتاب‌ها نقل کرده‌اند. از جمله می‌نویسند رستم پیامی نزد سعد فرستاد که کسی را نزد من بفرست تا با او سخن‌گویم. مغیره بن شعبه را فرستادند مغیره بیامد و موی جدا کرده و گیسوان چهارپاره فروهشته بود. رستم با وی گفت شما عربان در سختی و رنج بودید و نزد ما بسوداگری و مزدوری می‌آمدید چون نان و نعمت ما بخوردید برفتید و یاران و کسان خود را نیز بیاوردید. مثل شما و ما داستان آن مردست که پاره‌پی باغ داشت روزی روباهی در آن دید گفت یک روباه را چه قدر باشد؟ و باغ مرا از آن‌چه زیان افتد. او را از آنجا نرانند. پس از آن روباه برفت و روباهان جمع کرد و بباغ آورد، باغبان فراز آمد و چون کار بدانگونه دید، درباغ فراز کرد و رخنه‌ها بر بست و آن روباهان را تمام بکشت. گمان دارم که آنچه شما را بدین سرکشی واداشته است سختی و رنج است بازگردید شما را نان و جامه دهیم. اکنون بیدار خود بروید و بیش موجب آزار ما نشوید. مغیره جواب سخت داد وگفت از سختی و بدبختی آنچه گفتمی ما بدتر از آن بودیم تا پیغامبری در میان ما آمد و حال ما دیگر شد ما را فرمان داد که شما را بدین حق بخوانیم یا با شما پیکار کنیم. اگر بپذیرید، بلاد شما هم شمار است جز با دستوری شما اندر آن نیائیم و گرنه باید جزیه دهید یا پیکار کنید تا فرجام کار چه شود؟ رستم برآشفت وگفت هرگز گمان نکرده‌امی که چندان بزییم که چنین سخنی بشنوم!

عربی دیگر، نامش ربیع بن عامر که برسالت نزد رستم آمد، گفت شما ایرانیان کار خور و نوش را بزرگت گرفته‌اید و ما آنهمه را بچیزی نداریم و اینگونه سخن رستم و یارانش را از سادگی رفتار و استواری رای این مثنی مردم ساده بیابان‌گرد که جامه ژنده و رای بلند داشتند سخت باعجاب افکند. این سخنان شورانگیز و رفتار دلیرانه نشان می‌داد که دیر یا زود تازیان ملک خسروان را بزیر سلطه خویش درمی‌آورند. رستم و سرداران و سپاهیان او در هر واقعه‌یی باین نکته برمی‌خوردند که دیگر نوبت دولت و حشمت شاهان ساسانی گذشته است و اکنون نوبت

۸- طبری، حوادث سنه ۱۴.

۹- البدء و التاريخ، ج ۵، ص ۱۷۳ - و طبری، حوادث سنه ۱۴.

سادگی و آزادگی است. نیز بسا که زوال حشمت و قدرت عجم را از حکم تقدیر و سرنوشت می‌شمردند. افسانه‌های عامیانه‌یی که از طریق خداینامه‌ها در شاهنامه انعکاس یافته است حکایت می‌کند که رستم از اوضاع ستاره‌ها سقوط و زوال ملك فرس را از پیش دیده بود ولیکن اگر در این نکته که رستم از راه اسطرلاب و نجوم زوال ملك عجم را پیش‌بینی کرده باشد بتوان تردید کرد لامحاله قرآنی هست که نشان می‌دهد رستم و دیگر سرداران و پهلوانان امیدی به پیروزی نداشته‌اند. بافسادگی و خللی که در همه ارکان ساسانی دیده میشد برای رستم دشوار نبوده شکست ایران را در برابر سپاه تازه‌نفس و بی‌باک تازی پیش‌گوئی کند.

فرجام جنگ

باری چهار ماه هردو لشکر روبروی یکدیگر بودند و مذاکره و گفتگوی رسولان در بین بود سرانجام رستم جنگ را آغاز کرد و دولشکر بهم درافتادند. سه روز پیکاری سخت کردند و بسپارکس از دوجانب کشته شد روز چهارم باد مخالف وزید و شن و خاک صحرا را بچشم ایرانیان فروریخت. رستم درین روز کشته شد و مرده‌اش را در میدان جنگ یافتند. صد زخم بیش داشت. نوشته‌اند که بنه خویش را بر استری نهاده بود و خود از رنج گرما در سایه آن آرمیده بود. عربی، نامش هلال‌بن علقمه شمشیر بر صندوق زد. بند بیرید و صندوق بسر رستم فرود آمد. از گرانی آن پشت پهلوان بشکست. اما برخاست و برای فرار خود را در آب افکند. هلال بدانست که سردار سپاه است. در پی او بآب رفت و او را برآورد و بکشت. چون سپاه ایران از کشته شدن رستم آگاه گشت بترسید و روی بهزیمت نهاد. با این پیروزی که عرب را دست داد ایران یکباره شکسته شد. درفش کاویانی و خزینه رستم بدست سعد افتاد که آن همه را بمدینه فرستاد. نوشته‌اند که چون رستم کشته شد رخت و بنه او را بغنیمت بردند.

بهره‌یی که از آن غنیمت بهرکس از جنگجویان عرب رسید بحدی زیاد بود که قول مورخان را درین باب باور نمی‌توان کرد^{۱۰} اینقدر هست که شکوه و تجمل سپاه ایران را از روی آن قیاس می‌توان کرد و همین تجمل و شکوه از اسباب عمده شکست ایرانیان درین پیکار بود.

۱۰- رک: یعقوبی، ج ۲ ص ۱۲۳.

پس از آن سعد فتحنامه نوشت بمصر و هرچه غنیمت و اموال بود نزد او فرستاد. و عمر پاسخ سعد نوشت که عرب را جز آنچه برای شتر و گوسفند بکارست نشاید. دشتی بجوی و مسلمانان را در آنجا بدار لشکری بخوزستان فرست و لشکری دیگر بجزیره، و آنجا که فرود آبی پمان و بین من و مسلمانان دریایی ورودی فاصله مینداز. سعد برجایی که اکنون کوفه است فرود آمد. آنجا ریگزار بود، آبادانی کرد و شهر و مسجد ساخت.

بعضی گفته‌اند که کوفه، چند سال بعد، هم بدستور عمر، ساخته شد و نوشته‌اند که چون دید عرب خوی و خلقتش دگرگون گشته است و بفساد می‌رود بفرمود تا کوفه را در کنار بیابان بنا کردند و عرب را دستوری داد تا در آنجا نشیند.

بسوی مدائن

باری سعد هزیمتیان را دنبال کرد و در پی آنها راه مدائن را پیش گرفت. مدائن، چند شهر پیوسته و نزدیک بهم بود در دو کرانه دجله که در ساحل شرقی آن تیسفون و انطاکیه خسرو (وه‌انتیوخسرو) قرار داشت و در جانب غربی آن شهر یونانی سلوکیه و در زیجان و بهر شیر (وه‌اردشیر) واقع بود^{۱۱} در بین این چند شهر تیسفون از همه مهتر بود و یادگارهای تاریخی و بناهای عظیم و گنجینه‌ها و اموال بیشتر داشت. در کهنه‌وز آن «قصر ابیض» واقع بود که شاهان اشکانی ساخته بودند و در شهر تازه ایوان کسری قرار داشت که ساخته شاپور اول بود. بالینهمه، شهر ازین هم کهنه‌تر بود و احتمال هست که در دوره پیش از اشکانیان آن را برآورده بوده‌اند. بهر حال چون هزیمتیان بمدائن رسیدند اعراب نیز در پی آنها آمدند و بر در مدائن خیمه زدند. در آنجا چندین ماه بر در شهر ماندند و مدت اقامتشان بس دراز کشید. چندانکه دوبار خرمای تازه خوردند و دوبار گوسفندان و شتران قربانی کردند. چون اقامت آنها در آنحدود دراز کشید در مدائن قحطی افتاد و کار مردم

۱۱- در قرن سوم که یعقوبی می‌زیسته پنج شهر ازین هفت شهر باقی بوده است. در جانب شرقی دجله تیسفون و اسپانییر و رومیه (یعنی وندیو خسرو) در سمت غربی بهر شیر (وه‌اردشیر) و ساباط (بلاش‌آباد) نیز رك: بلدان الخلافة الشرقیه ص ۵۲ - و مقاله اب‌انتاس کرملی در مجلة المشرق (۵) بیروت ۱۹۰۲ و همچنین مقاله Streck در دایرةالمعارف اسلام، ج ۳ کلمه مدائن.

بخوردن گوشت سگت و گریه رسید دهقانان آمدند و آشتی خواستند، یزدگرد در این هنگام بمداین بود چون این خیر بدانست مرزبانان و بزرگان را بخواند و گنج و خواسته‌یی را که در خزاین خویش داشت بدانها بخشید و نامه‌ها و عهدنامه‌ها در این باب بنوشت و گفت: اگر این ملک از دست ما بشود شما باری از این تازیان بدین مالها اولیت‌رید. و اگر ملک بدست ما بازآید شما نیز این مالها باز پس خواهید داد. آنگاه کسان و یاران خویش را برداشت و راه حلوان پیش‌گرفت. پس از آن خره‌زادین فرخ هرمزد را که برادر رستم بود سپهسالاری لشکر داد و تیسفون بدو سپرد. سعد که يك چند بر در مدائن مانده بود، ملول گشت. قومی از ایرانیان نزد وی آمدند و اشارت کردند که هرچه زودتر بمدائن درآید و گفتند اگر دیر جنبد یزدگرد دیگر چیزی در آنجا باقی نخواهد گذاشت. او را بموضعی از دجله راه نمودند که آب آن اندک بود و سپاه عرب را گذشتن از آن آسان دست میداد. این دعوت که از جانب جمعی ایرانی روی داد، سعد را دلیر نمود. بسیج حمله کرد و یاران را گفت خود را بآب زنند و از دجله بگذرند. و خود نیز اسب براند و بآب زد و از آن گذاره کرد. یاران در پی او همه در آب راندند و در حالی که آرام و بی‌پروا پایکدیگر سخن می‌گفتند از آن سوی برآمدند. از سپاه سعد که چنین بی‌محابا بآب زدند نوشته‌اند که فقط یکتن غرق شد باقی بی‌هیچ آسیبی از آن برآمدند. نگهبانان مدائن چون تازیان را برکنار دروازه‌های شهر دیدند، بانگ برآوردند که: «دیوان آمدند! دیوان آمدند!»^{۱۲} خره‌زاد با پاره‌یی از لشکر خویش از شهر برآمد و با مهاجمان جنگ در پیوست. اما شکست خورد و بشهر پناه برد و عربان بر دروازه شهر فرود آمدند. خره‌زاد را بیش یارای مقاومت نماند. نیمشب با لشکر خویش از دروازه شرقی بیرون آمد. شهر را فرو گذاشت و راه جلولا پیش‌گرفت.

فتح مدائن

تازیان به تیسفون درآمدند و غارت و کشتن پیش‌گرفتند. سعد در ورود بمدائن نماز فتح خواند: هشت رکعت، و چون بکاخ سفید کسری درآمد از قرآن «کم ترکوا من جنات و عیون» خواند. بدینگونه بود که

تیسفون با کاخهای شاهنشاهی و گنجهای گرانبهای چهارصدساله خاندان ساسانی بدست عربان افتاد و کسانی که نمک را از کافور نمیشناختند و توفیر بهای سیم و زر را نمیدانستند از آن قصرهای افسانه آمیز جز ویرانی هیچ برجای ننهاده اند. نوشته اند که از آنجا فرش بزرگی بمدینه آوردند که از بزرگی جایی نبود که آنرا بتوان افکند. پاره پاره اش کردند و بر سران قوم بخش نمودند. پاره یی از آنرا بعدها بیست هزار درم فروختند.

در حقیقت، وقتی سعد بمدائن درآمد، مدافعان، آنرا فرو گذاشته و رفته بودند. ایوان را لشکریان یزدگرد خود در هنگام گریز غارت کرده بودند اما فاتحان آنها را دنبال کردند و مالهای غارتی را از آنها بازستاندند. جز عده یی اندک از سپاهیان که پاسداری کاخها را مانده بودند، دیگر در تیسفون کسی نبود. سعد با اعراب خویش در کوچه های خلوت و متروک شهری آرام و بی دفاع درآمد. ایرانیان مجال آنرا نیافته بودند که همه اموال و گنجهای پر بهای کهن را با خویشان ببرند. مال و متاع و ظرف و اسباب و زر و گوهر که درین میان باقی مانده بود بسیار بود. بیک روایت سه هزار هزار هزار درم در خزانه بود که نیم آن بجای مانده بود. از این رو گنج و خواسته بسیار بدست فاتحان افتاد. سعد فرمان داد تا در شهر کهنه مسجدی بسازند و از آن پس بجای آتشگاه و باژوبرسم و زمزمه در این شهر بزرگی که سالها مرکز موبدان و مغان بود، جز بانگ اذان و تمهلیل و تسبیح چیزی شنیده نمیشد. و دیگر هرگز در آنحدود رسم و آیین مغان و موبدان تجدید نشد. اندک اندک شهر نیز از اهمیت افتاد و با توسعه بصره و واسط و کوفه از مدائن جز شهری کوچک و بی اهمیت نماند. هر چند ایوان آن سالها همچنان باقی ماند و ویرانه های آن از شکوه و عظمت ایام گذشته ایران رازها می گوید و افسانه های دلنشین می سراید.

جنگت جلولاء

بعد از واقعه مدائن، حادثه جلولاء پیش آمد که در آن نیز ایرانیان شکست سخت خوردند^{۱۳} در این باب نوشته اند که وقتی ایرانیان از مدائن

۱۳- جلولاء، شهری بوده است نزدیک خانقین، و در قدیم از منازل عمده بین راه عراق و خراسان بشمار می آمده است. مطابق روایت حمدالله مستوفی،

بگریختند چون بجلولاء رسیدند در آنجا هر یکی از مردم آذربایجان و باب و اهل جبال و فارس برای آنکه بشهر و دیار خویش بروند راهی جدا داشتند. پیش از آنکه جدا شوند و هر یک براه خویش روند انجمن کردند و گفتند اگر اکنون بپراکنیم دیگر هرگز گرد نیاریم شد و این جایی است که راه هر یک از ما جدا شود. صواب آنست که همین جا گرد آییم و بار دیگر با عرب پیکار کنیم. اگر فتح ما را باشد آنها را رانده باشیم ورنه جهدی که بایست کرده ایم و عذری داریم. همه بپذیرفتند و آنجا بماندند. مهران رازی را بر خویشتن امیر کردند و آنجا خندق بکنندند و آماده جنگ شدند. نامه‌یی به یزدگرد نوشتند و از او بمسال و لشکر مدد خواستند. یزدگرد مال و سپاه جهت آنها فرستاد. این عده که در جلولاء بودند برای آنکه از گزند تازیان که هر لحظه ممکن بود از گرد راه برآیند در امان بمانند برگرد لشکرگاه خندقها کنندند. درین روزها اوضاع ایران سخت پریشان بود و هر کس از سرداران و مرزبانان آن استقلالی داشت. یزدگرد بیموده تلاش می کرد تا آب رفته را بجوی بازآرد و هر جا می گشت تا نیرویی برای پیکار با دشمن فراهم دارد اما دیگر وقت گذشته بود و کار چنان روی به پریشانی و بی سامانی داشت که از هیچ جهدی فایده حاصل نمی آمد. مدائن در دست اعراب بود، و از دیگر شهرها، با پریشانی و ناسازگاری که در کارهاشان نمودار بود چه کاری می توانست ساخته باشد؟ درین میان سعد بن وقاص در مدائن بود. شنید که ایرانیان در جلولاء نیروهای پراکنده خود را گرد آورده اند و آهنگ پیکار دارند. و حتی از اصفهان و جبل نیز پاره لشکر بیاری این ایرانیان جلولاء می رسد. سعد چون این خبر بشنید نامه‌یی بعمرو نوشت و رای خواست. عمرو فرمان داد که باید خود را آماده جنگ کرد و بدشمن مجال حمله نداد. سعد نیز عده‌یی را از سپاه عرب فرستاد تا در برابر لشکرگاه ایرانیان خیمه زنند و لشکرگاه سازند. سرانجام در جلولاء جنگی سخت در گرفت ایرانیان شکست خوردند و روی بهزیمت نهادند. بسیاری از آنها کشته شدند و بسیاری نیز با غنائم فراوان بچنگ دشمن افتادند. آنها که از

در آنجا ملک‌شاه سلجوقی رباطی ساخت و آن را از آن پس رباط جلولاء خواندند. ظاهراً این شهر در محل قول رباط کنونی واقع بوده است و گویا بهمین سبب این شهر را دولت عراق بنام سعد وقاص، سعدیه نام نهاده است.
ر. ک: لسترفج، بلدان الخلافه، ۸۷

چنگ دشمن گریختند بخلوان رفتند و یزدگرد هنوز در خلوان بود. چون ازین شکست آگاه شد پت رسید و یار و بنه برداشت و یا حشم و خدم راه گریز پیش گرفت. در جلولاء چهار هزار تن از سپاه عرب مستقر شدند و باقی سپاه دیگر یار بمدائن نزد سعد بن ابی وقاص رفتند. سعد نیز از آنجا بکوفه رفت و کوفه را سعد بدستور عمر ساخته بود و خود از جانب خلیفه سه سال و اندی بر آن حکومت کرد. در چنگ جلولاء غنیمت بسیار بچنگ عرب افتاد چندان غنیمت که پیش از آن نیافته بودند و زنان و دختران بسیار نیز باسارت گرفتند چندانکه عمر را از کثرت اسیران نگرانی در دل پدید آمد. دینوری می نویسد که عمر مکرر میگفت از فرزندان این زنان که در جلولاء اسیر شده اند بخدا پناه می برم. ۱۴ کشتگان جلولاء را برخی بالغ بر صد هزار نفر نوشته اند. ۱۵

شوشتر و شوش

وقتی هزیمتیان جلولاء که از پیش عرب گریخته بودند بخلوان رسیدند، یزدگرد، چنانکه گفته آمد، از بیم پریشانی نتوانست بیش در خلوان بماند. راه گریز پیش گرفت و باکسان و یاران خویش باستخر و بقولی به قم و کاشان آهنگ کرد. از کسان و نزدیکانش که درین سفر همراه وی بودند یکی که هرمان نام داشت و گفته اند که خال شیرویه پسر خسرو بود و در درگاه وی قریبی و مکانتی تمام داشت گفت عرب از جانب خلوان بر ما تاخته اند و کاری بزرگ از پیش برده اند و در آنجا با آنها بر نمی توان آمد اما جمعی از این قوم در حدود اهواز و خوزستان هستند که سرداران دلیر و سلخشور ندارند و تاب حمله ما را نیارند. اگر شهریار دستوری دهد من بدان دیار بروم و لشکر گرد آورم و با سردار آن جمع که ابوموسی اشعری نام دارد درآویزم و او را بشکنم و از فارس و اهواز مالی و لشکری فراز آورم. یزدگرد این پیشنهاد از هرمان پسندید و پذیرفت. و او را با گروهی، بدان مهم نامزد کرد و با مال و سپاه بدانصوب گسیل داشت.

آنگاه هرمان برفت تا بشهر شوشتر رسید. آنجا فرود آمد و بفرمود تا حصار آن را عمارت کردند. و پس ذخیره فراوان گرد کرد و

۱۴- اخبار الطوال، ص ۱۲۳.

۱۵- یاقوت، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۰۷.

مردم بسیار فراهم آورد. ابوموسی نیز چون ازین آگاه شد نامه بعمر نوشت و از آنچه رفته بود آگاهی داد. عمر به عمار بن یاسر که بجای سعد او را ولایت کوفه و سواد داده بود، نامه نوشت و فرمود که با نیمی از سپاه خویش با ابوموسی پیوندد. چون سپاه عرب بر ابوموسی گرد گشت بر در شوشتر فرود آمد و هرمان را در حصار گرفت، هرمان بیرون آمد و جنگ در پیوست. کشتاری عظیم رفت و سپاه ایران بشکست و پاندره شهر گریخت. ابوموسی دیگر بار شهر را در حصار گرفت و این محاصره مدتی دراز کشید، و نزدیک بود که لشکر عرب ستوه شود و از کار بازماند اما خیانت يك ایرانی کار را بکام عرب کرد. نوشته اند که درین میان يك روز مردی از بزرگان شوشتر، نهانی از شهر بیرون آمد و نزد ابوموسی رفت و گفت اگر مرا بجان و مال و فرزند زینهار باشد در گرفتن شهر ترا یاری کنم. ابوموسی او را زینهار داد. این مرد که سینه یا سیه نام داشت گفت باید نخست یکی را از یاران خویش با من بفرستی تا او را بدرون شهر برم و همه جایها را بدو بنمایم آنگاه تدبیر کار کنیم. ابوموسی یاران را گفت از شما کیست که از جان خویش بگذرد و با این مرد برود تا مگر جان جمعی را برهاند و یا خود به بهشت رود؟ مردی از بنی شیبان نامش اشرس بن عوف برخاست و با سینه از راه پنهان بشهر درون رفت سینه او را بخانه خویش برد و طیلسانی در او پیوشید و گفت اکنون باید که با من از خانه بیرون آیی و چنان فرانمایی که گویی یکی از چاکران من باشی، مرد چنان کرد و سینه بدین حیل او را در همه شهر بگردانید. حتی يك بار بر در کاخ هرمان گذشتند. آنجا هرمان با تنی چند از سرهنگان وی ایستاده بودند و خادمان شمعی پیش روی آنها گرفته بودند. اشرس این همه بدید و سپس با سینه بخانه بازگشت. آنگاه دیگر بار از همان راه پنهانی از شهر بیرون شدند و نزد ابوموسی بازگشتند. اشرس آنچه دیده بود با ابوموسی بگفت. آنگاه گفت که اکنون دویست کس از مسلمانان را با من بفرست و خود بر دروازه ما را فروپای تا ما از درون با نگهبانان در آویزیم و دروازه بگشاییم و لشکر عرب را بشهر در آوریم. ابوموسی گفت ای مردم از شما هر که از جان می گذرد با اشرس برود تا این کار بسامان رسد. دویست کس از عرب پیش آمدند و با اشرس و سینه بشهر در شدند از همان راه پنهان که بزیر زمین بود. نخست در خانه سینه از نقب برآمدند و ساز جنگ کردند. آنگاه از آنخانه

بیرون شدند و بجانب دروازه رفتند. از بیرون شهر نیز ابوموسی با گروهی از جنگجویان خویش بر پشت دروازه ایستادند و بانگ تکبیر می‌کردند. این دو یست‌کس که با اشرس و سینه بودند از درون شهر با نگهبانان درآویختند و آنها را بکشتند و دروازه بگشادند تا ابوموسی و عربان بشهر درآمدند و شمشیر در خلق نهادند. درگیر و دار این ماجرا، هر زمان که طعمه خیانت یکی از هموطنان خویش گشته بود، با برخی از یاران بگریخت و در قلعه‌یی که درون شهر بود پناه گرفت. ابوموسی همه شهر بستد و سپس هر زمان را در آن قلعه که بود حصار داد. چون چندی بگذشت و هر زمان را در آن قلعه هیچ ذخیره نماند امان خواست ابوموسی پذیرفت که او را نکشد و بمدینه نزد عمر فرستد، تا هر رفتار که خلیفه خواهد با او چنان کند. نوشته‌اند که ابوموسی او را با سیصدکس نزد عمر فرستاد و وقتی که این جماعت بمدینه نزد عمر رفتند جمله قبایحی زرین و شمشیرها و کمرهای گرانبها داشتند. آورده‌اند که وقتی هر زمان را بمدینه بردند، جامه و ساز فاخر داشت. او را بمسجد بردند تا عمر را به بیند، عمر در مسجد خفته بود و تازیانه بزیر سر داشت. هر زمان پرسید امیرمؤمنان کجاست؟ گفتند همین است که خفته است. گفت پرده‌دارانش کو؟ گفتند نه پرده‌داری دارد و نه دربانی و نه کاتبی. گفت این مرد مگر پیغمبر می‌باشد؟ عمر از خواب برآمد و هر زمان را بشناخت. ۱۶ در داستانها آورده‌اند که چون عمر خواست او را بکشد آب خواست. بیاوردند. آنگاه از عمر امان گرفت که تا آن آب را ننوشد او را نکشند. عمر پذیرفت و هر زمان آب را بریخت و عمر ناچار از کشتنش، درگذشت. در فتح شوش نیز داستانی نظیر این آورده‌اند. گویند چون ابوموسی آنجا را حصار داد مرزبان شوش از وی جهت هشتادکس از یاران و کسان خویش زندها خواست تا شهر را تسلیم وی کند. ابوموسی پذیرفت و چون شهر را بگرفت هشتادکس را که از یاران او بودند آزاد کرد اما خود او را بفرمود تا گردن زدند. در واقع مرزبان شوش که شهر را با ابوموسی تسلیم کرده بود قربانی غفلت و پریشانی خویش گشت. زیرا برای هشتادکس از یاران خویش زندها خواسته بود اما خود را فراموش کرده بود و جهت خویش زندها خواسته بود. ابوموسی شهر را بگرفت و غنیمت بسیار بدست آورد، و پس از آن تازیان بلاد

خوزستان و فارس را جولانگاه خویش کردند و در طی یکسال مهرگان کدک، و صیمره و استخر و ارجان را نیز گرفتند.

در باب خیانت

خیانتی را که در این ماجرا سبب شکست ایران شد طبری سیاه دیلمی نسبت داده است که از سرداران یزدگرد بوده است. این روایت را وی در واقعه فتح شوش نقل کرده است و از کجاکه در تمام این جنگها از اینگونه خیانتها روی نداده باشد؟ بهرحال روایتی که طبری نقل می‌کند این است که وقتی یزدگرد از شکست جلواء خبر یافت در حلوان بود. یاران و خاصان خویش را بخواست و موبد را نیز حاضر آورد. بعد از آن گفت که این قوم عرب هر سپاه که ما پیش آنها فرستیم می‌شکنند رای چیست؟ موبد گفت رای آن است که تو از این شهر بیرون آیی و باستخر روی که خانه ملك است و سپس از آنجا لشکر فرستی. این رای را یزدگرد پسندید و بسوی اصفهان رفت. سیاه را با سیصد کس که از آنجمله هفتاد تن از بزرگان بودند بخواند و او را فرمود تا بهر شهر که بگذرد هر که خواهد برگزیند و با خویش بردارد و راه شوش را پیش گیرد و در آنجا با عربان پیکار کند. سیاه برفت و بجایی، نامش کلبانیه، فرود آمد هنوز وی بشوش نرسیده بود که اهل شوش، از ابوموسی اشعری صلح درخواستند. ابوموسی با آنها صلح کرد و راه رامهرمز را پیش گرفت اما سیاه در کلبانیه می‌بود و از مسلمانان سخت بیم داشت و آنجا می‌بود تا ابوموسی به شوشتر شد. سیاه نیز حرکت کرد و بجایی بین رامهرمز و شوشتر فرود آمد تا عمار بن یاسر فراز رسید. پس از آن سیاه بزرگان و سران ایران را که از اصفهان با او آمده بودند بخواند و گفت هیچ لشکری نماند که این قوم نشکستند و هیچ حصنی نماند که نگشودند شما را درین باب رای چیست؟ گفتند رای آنست که به دین قوم در آییم. پس از آن یکی را از آن بزرگان، نامش شیرویه نزد ابوموسی فرستادند و صلح طلبیدند و امان خواستند و بدین مسلمانی درآمدند^{۱۷} از آن پس سیاه بخدمت عربان درآمد و در جنگها با آنها همراه شد. از جمله وقتی اعراب شوشتر را حصار کردند وی با آنها همراه بود. نیمشبسی جامه ایرانیان بپوشید و خویشان را برکناره قلعه افکند. جامه خویش را

۱۷- طبری. ج ۳ ص ۶ - ۱۸۵، طبع مصر.